

Problemy rewaloryzacji zabytków przemysłowych okresu międzywojennego w Polsce

Prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wroclawska

1. Wprowadzenie

Początek XXI wieku to czas nowego spojrzenia na europejskie dziedzictwo architektoniczne. Architektura okresu międzywojennego stanowi znaczący fragment dziś już historycznego dziedzictwa kultury europejskiej. W ostatnich latach w Polsce obserwujemy duże zainteresowanie środowisk naukowych architekturą okresu międzywojennego. Rozwijający się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości przemysł pozostawił po sobie wiele obiektów budowlanych, które ze względu na swoją wartość kulturową powinny podlegać ochronie. Jednak stan zachowania wielu obiektów z tego okresu nie jest zadowalający, a wiele obiektów dziedzictwa poprzemysłowego ulega wyburzaniu bądź niekontrolowanemu przekształceniom w ramach tzw. „rewaloryzacji”. Zaznaczyć trzeba, że architektura okresu międzywojennego w Polsce cechowała się różnorodnością stylową, co miało odbicie w stosowaniu różnorodnych technologii i konstrukcji budowlanych. Upadek przemysłu w latach dziewięćdziesiątych XX wieku spowodował brak zainteresowania tym dziedzictwem architektonicznym oraz innymi obiektami mu towarzyszącymi. Co ciekawe, nawet wybitne dzieła urbanistyczne i architektoniczne z lat międzywojennych nie są skutecznie chronione prawem. Dotyczy to zarówno obiektów architektury mieszkalnej, budynków publicznych, czy zabudowy poprzemysłowej. Nie istnieje jeszcze w kraju skuteczna strategia ochrony dziedzictwa poprzemysłowego rozumianego jako kompleksowe działania mające na celu rewaloryzację, czy rewitalizację najmłodszej grupy poprzemysłowego dziedzictwa architektonicznego. A jest to ogromny zasób budynków zarówno typowych hal przemysłowych, jak też towarzyszących im budynków administracyjnych, osiedli mieszkaniowych czy obiektów użyteczności publicznej.

Najbardziej znaczące realizacje związane z budową i rozwojem inwestycji przemysłowych w II Rzeczpospolitej powstawały w latach 1920–1939. Niewątpliwie do najciekawszych należą zespoły przemysłowego budownictwa realizowanego w ramach tzw. Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP). Dla powstającego przemysłu wznoszono modernistyczne i funkcjonalistyczne budowle, w tym architekturę przemysłową o nowoczesnych rozwiązaniach konstrukcyjnych [1].

Do analiz i przeglądu stanu zachowania wybrano przykłady architektury poprzemysłowej z kilku miast Centralnego

Okręgu Przemysłowego (COP): Skarżyska-Kamiennej, Ostrowca Świętokrzyskiego, Stalowej Woli, Mielca, Lublina i Chełma.

2. Charakterystyka inwestycji przemysłowych okresu międzywojennego w Polsce. COP

Okres od listopada 1918 r. do 1922 r. możemy określić jako czas budowy nowoczesnych podstaw gospodarczych odrodzonej Rzeczpospolitej. W tym trudnym okresie tworzone od podstaw administrację, armię, odbudowywano przemysł oraz rolnictwo zniszczone wojną. Zaczęto budować podwaliny polityki rozwoju gospodarczego i społecznego kraju. Był to czas wzmożonych inwestycji

a)

b)

Rys. 1. Mielec: a) willa dyrektorska, b) zabudowa osiedlowa, fot. autor, 2011

mający na celu poprawę warunków życia obywateli odrodzonego państwa. W roku 1921 gen. Kazimierz Sosnkowski po doświadczeniach wojny polsko-sowieckiej, wystąpił z koncepcją zlokalizowania polskiego przemysłu zbrojeniowego, w mało zurbanizowanym rejonie zlokalizowanym w centralnej części kraju, w tzw. trójkącie bezpieczeństwa, w widłach Wisły i Sanu. Na ziemiach typowo rolniczych wprowadzano przemysł oraz wdrażano idee społecznego kształtowania jednostek urbanistycznych w nowym duchu funkcjonalizmu z myślą o tworzeniu społeczeństwa zespolonego z nowoczesnym otoczeniem, zaplanowanym w sposób awangardowy uwzględniający idee europejskich modernistów, zrywających odważnie z przeszłością, akceptując industrialną nowoczesność, funkcjonalizm oraz idee społeczne. W ramach tej koncepcji w latach 1923–1929 powstało kilka inwestycji przemysłu wojskowego na terenach staropolskiego zagłębia przemysłowego (Skarżysko, Radom, Starachowice, Pionki). Poprzedzały one budowę w Polsce Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP), która to koncepcja realizowana była od 1928 roku. Przyznano wówczas specjalne ulgi podatkowe dla przedsiębiorstw powstających i działających w tzw. trójkącie bezpieczeństwa. COP podzielono na trzy regiony: „A” – Kielecki region surowcowy, „B” – Lubelski region aprowizacyjny, „C” – Sandomierski region przetwórczy w widłach Wisły i Sanu. Ostateczne granice COP objęły swoim zasięgiem 46 powiatów na obszarze czterech województw: kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego i lwowskiego. Od 1932 roku można zaobserwować stopniowy wzrost wytwórczości fabrycznej, zaś jej przyspieszenie nastąpiło w 1935 roku. Budowa tzw. COP stała się największym przedsięwzięciem gospodarczym Rzeczypospolitej.

Rozwój przemysłu pozwolił na stworzenie interesujących założeń przemysłowo-osiedlowych. Realizowano zakłady przemysłowe wraz z zabudową osiedli dla pracowników, obiektami użyteczności publicznej, administracji i szkolnictwa. Rozmach realizacji założeń pracowniczych osiedli spółdzielczych, nawiązujących często do idei miast i dzielnic – ogrodów, znalazł tu swe odzwierciedlenie.

Architektura projektowanych budynków do roku 1925 posiadała już pewne formy typowe dla wczesnego modernizmu wzbogacone o historyzujące detale, związane także z tradycją narodową. Budynki powstające po 1926 roku charakteryzowały się uproszczoną formą, powtarzalnością i seryjnością, kubicznymi bryłami i oszczędnym detalem. W przypadku zabudowy mieszkaniowej uwzględniano program „mieszkania minimum”, warunki higieny oraz socjologii i ekonomii.

W ramach programu COP zakończono wiele inwestycji lub rozpoczęto budowę nowych obiektów i zespołów przemysłowych. W zakresie energetyki zbudowano wiele elektrowni, w tym elektrownię wodną w Rożnowie, elektrownie w: Stalowej Woli, Mościcach, Porębie, Starachowicach i Lublinie.

W Starachowicach rozbudowano fabrykę dział i amunicji, w Radomiu fabrykę broni, w Rzeszowie wzniesiono Wytwórnię Obrabiarek H. Cegielskiego. Powstała tam Wytwórnia Silników Lotniczych oraz Odlewnia Lekkich Stopów Leszczyńskiego i fabryka reflektorów. W Sanku wzniesiono Fabrykę Broni i Obrabiarek M. Zieleniewskiego. W Mielcu wzniesiono fabrykę samolotów. W Lublinie powstała fabryka płatowców „Plage i Laśkiewicz”, fabryka masek gazowych i drutu kolczastego oraz zaczęto budowę fabryki samochodów ciężarowych na licencji General Motors.

W Stalowej Woli rozpoczęto budowę Huty wraz z fabryką armat, tzw. Zakłady Południowe. W Tarnobrzegu uruchomiono rafinerię miedzi. W Kraśniku powstała fabryka łożysk, a w Kurowie zakłady skórzane. W Ostrowcu Świętokrzyskim wzniesiono odlewnię wież pancernych. W okolicach Dębicy zaczęto wznosić walcownię miedzi i aluminium, zaś w Poniatowej – fabrykę materiałów i aparatów teletechnicznych. Planowano także wiele innych inwestycji, których realizację zaprzęścił wybuch II wojny światowej. Oceniając dziś realizację tych zamierzeń, można stwierdzić na wielu pozostałych do dziś obiektach, iż był to proces kompleksowej przebudowy sposobu i jakości życia wielu mieszkańców. Nie sposób analizować samego budownictwa przemysłowego bez odniesienia się do towarzyszących mu procesów tworzenia osiedli mieszkaniowych (zwanym wówczas koloniami) dla pracowników zakładów. Dobrze zaprojektowane osiedla i budynki były priorytetowym zadaniem inwestorów mających na celu przyciągnięcie najlepszej kadry pracowniczej. W ramach inwestycji COP zbudowano lub rozpoczęto budowę prawie 7100 budynków mieszkalnych. Wznoszono zarówno kolonie mieszkaniowe dla robotników jak też osiedla dla kadry inżynierskiej i urzędniczej oraz wille dla dyrekcji zakładów. Założenia urbanistyczne osiedli mieszkaniowych uzupełniały: szkoły, szpitale, hotele oraz inne budynki użyteczności publicznej. Nie zapomniano także o budowie boisk sportowych, terenów rekreacyjnych, czy zieleni osiedlowej.

3. Rozwój sieci kolejowej w COP

Przyspieszony rozwój gospodarczy kraju po I wojnie światowej spowodował potrzebę rozwinięcia systemów komunikacji, dróg, a przede wszystkim linii kolejowych. W 1926 roku rząd Polski podjął decyzję o przeniesieniu Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych z Radomia do Chełma jako miejsca centralnie położonego w ówczesnych granicach kraju. Na tej podstawie władze miasta zleciły wykonanie koncepcji zagospodarowania przestrzennego nowego założenia dzielnicy kolejowej. Projekt „Nowego Miasta” został opracowany przez architektów: Adama Kuncewicza i Adama Paprockiego dla obszaru o powierzchni 430 ha. Realizację projektu rozpoczęto od budowy kolonii urzędniczej, tzw. „Dyrekcji” przeznaczonej dla pracowników kolei, którzy mieli

a)

b)

Rys. 2. Chełm: a) gmach Dyrekcji Kolei, b) zabudowa mieszkaniowa z lat 30., fot. autor, 2009

się tu przenieść z Radomia oraz wzniesienia gmachu Dyrekcji Kolei.

Był to pierwszy kompleksowy projekt założenia urbanistycznego o cechach architektury wczesnego modernizmu ze zrealizowaną połową założenia, którego centrum stanowił monumentalny gmach dyrekcji utrzymany w stylistyce funkcjonalizmu [5, 8].

W latach następnym potrzeby komunikacji kolejowej Centralnego Okręgu Przemysłowego wymagały nowych projektów połączeń kolejowych. Część z nich ze względu na charakter wojskowy wymagała utajnienia. Rozbudowano linię kolejową Rzeszów – Kolbuszowa – Sandomierz. Budowano linię kolejową Radom – Skarżysko-Kamienna. Planowano rozwój komunikacji kolejowej usprawniającej transport węgla i surówki z Górnośląskiego Zagłębia Węglowego. Szacowano, że obrót towarowy w COP będzie wynosił ok. 1,2 mln ton rocznie. Oprócz planowanych nowych linii kolejowych pozwalających na dogodny transport niezbędny dla rozwijającego się przemysłu rozwijano sieć kolei wąskotorowych, szczególnie w rejonie Gór Świętokrzyskich.

4. Budownictwo i architektura zakładów przemysłowych

W większości zakładów przemysłowych COP hale fabryczne budowano w oparciu o nowoczesne konstrukcje szkieletowe żelbetowe i stalowe. Wypełnienie konstrukcji nośnych stanowił najczęściej materiał lokalny, np. cegła piaskowa i piaskowiec (Skarżysko, Ostrowiec, Kurów, Lublin) bądź cegła ceramiczna (Stalowa Wola). Różnorodność technik wznoszenia stanowi dziś o unikatowych wartościach architektury przemysłowej, funkcjonalnej z samego założenia, ale wykazującej cechy regionalne. Na szczególną uwagę zasługują rozwiązania konstrukcyjne hangarów i wielkoprzestrzennych hal przemysłowych. Funkcją wymuszała zastosowanie konstrukcji o dużych rozpiętościach. Powstawały obiekty prezentujące najnowszą myśl techniczną, charakteryzujące się prostotą i finezją rozwiązań technicznych.

Wraz z rozwojem przemysłu w latach międzywojennych w wielu miastach unowocześniano infrastrukturę techniczną. Tworzono lub modernizowano przedsiębiorstwa wodociągów i kanalizacji. Powstawały stacje przepompowni ścieków, zbiorniki czystej wody i wieże ciśnień, zakłady energetyczne i gazownie. Były to budowle i budynki, których architekturę ściśle podporządkowano ich funkcji, co określało ich formę zewnętrzną. W przypadku tych obiektów czasami trudno jest mówić o jakimkolwiek detalu architektonicznym, co wynika z ich przeznaczenia, jednak sposób potraktowania wzajemnych relacji pomiędzy odrębnymi częściami funkcjonalnymi, wzajemne ich powiązania i wyważenie proporcji, pozwala nam na sytuowanie budynków poprzemysłowych wśród obiektów architektury modernistycznej.

Przykładem interesującej architektonicznie budowli jest jeden z okazalszych, zachowanych budynków wodociągów w Lublinie, powstała w 1927 roku wieża ciśnień. Wzniesiono ją w najwyższym punkcie miasta jako rezerwuuar wody o pojemności 2050 m³. Stalowy cylinder o wysokości 13,5 m i średnicy 14,0 m został obudowany „elewacją” o cechach modernizmu międzywojennego. Budynek wieży ciśnień został kilka lat temu poddany konserwacji.

Rozwój lotnictwa w Europie spowodował potrzebę budowy fabryk samolotów także w Polsce. Przykładem fabryki samolotów działającej w ramach COP było rozbudowanie Zakładów mechanicznych E. Plage i T. Laśkiewicz w Lublinie działających od 1892 roku. W całym założeniu fabryki samolotów znajdowało się ponad 20 obiektów, między innymi: 4 hangary murowane, hangar drewniany, warsztaty, magazyny, obiekty biurowe i pomocnicze. Pierwsze jednomotowe samoloty produkowano tu na licencji włoskiej – myśliwce „Balilla” – powstało ich około 100 sztuk i dwumotowe samoloty liniowe „Ansaldo” – około 120 sztuk. Głównym odbiorcą było wojsko. Do 1935 roku główną gałęzią produkcji były samoloty i ich części. W 1935 roku firma została upaństwowiona i przekształcona w Lubelską Wytwórnę Samolotów produkującą głównie samoloty RWD-14.

Do dzisiaj zachowało się kilka obiektów fabrycznych:

Rys. 3. Lublin, Hangar żelbetowy fabryki samolotów z 1930 r., stan obecny

hangary, budynek mieszkalny pracowników i biuro konstrukcyjne, z końca lat 30. ubiegłego wieku (wg proj. inżyniera Tadeusza Paprockiego). Niestety forma architektoniczna uległa wielu zmianom.

Ochronie konserwatorskiej podlegają jedynie budynki hangarów ze względu na ich rozwiązania konstrukcyjne o dużych rozpiętościach. Projekt sporządzono w 1924 roku. Konstrukcja hangaru jest trójprzęsłowa. Cienkopowłokowe (12 cm do 8 cm w zwieńczeniu) żelbetowe łupiny o rozpiętościach 19 m; 15,4 m i 19 m, wsparte są na słupach żelbetowych w rozstawie co 6,2 m. Stężenia wykonane zostały w formie ściągów żelbetowych, zaś zewnętrzne ściany osłonowe jako murowane. Układ konstrukcyjny jest nadal czytelny. Elewacje zewnętrzne zostały w latach 90. obłożone czerwoną blachą trapezową, zakrywającą istniejące łukowe otwory okienne o prostym podziale.

W 1937 r. w Lublinie została zlokalizowana jedna z najnowocześniejszych rzeźni i chłodni w Polsce. Była to inwestycja finansowana w ramach tzw. pożyczki ulenowskiej. Wykonanie obiektu powierzono także firmie Ulen et Co.

Nowe zakłady mięsne zajęły teren 4,6 ha. Wybudowano hale ubojowe, halę masarni, kotłownię, fabrykę lodu, mroźnię, chłodnię i inne obiekty pomocnicze.

Główny, trzykondygnacyjny obiekt założono na planie prostokąta o wymiarach około 19,6 m × 89 m. W konstrukcji zastosowano stropy żelbetowe, konstrukcję dachu oparto na kratownicach stalowych. Prostopadle do bryły głównej wybudowane zostały jednokondygnacyjne

pawilony. Dominantą wysokościową całości założenia stanowiła wieża.

Hale rzeźni nie posiadały zbyt wielu cech stylowych. Podobnie jak w przypadku innych budynków przemysłowych, również tutaj najważniejsza była funkcja. Charakterystyczne jest ograniczenie detalu architektonicznego do podziałów ramowych elewacji, gzymsu wieńczącego podciętego fryzem kostkowym oraz rozwiązania szczytów budynku w formie attyk uskokowo zwężających się ku górze.

Powojenne rozbudowy i przebudowy doprowadziły do zatracenia czytelnej formy zabudowy zespołu. Zakłady działały do 1989 roku. Potem nastąpiła likwidacja produkcji i rozprzedawanie i dzierżawienie poszczególnych obiektów i hal produkcyjnych. Obecnie zachowała się dawna ubojnia, wewnątrz gruntownie przebudowana. Dobudowywane lub przebudowywane obiekty sprawiają wrażenie chaosu przestrzennego i formalnego. Postępuje proces wyburzeń i przekształceń istniejących jeszcze budynków. W kwietniu 2007 roku rozebrany został budynek hali chłodni. Jedyne zachowane w niezmienionej przez lata formie pozostał budynek administracyjny, pełniący obecnie funkcje mieszkalne. Ma on formę pozwalającą zaliczyć go do nurtu „okrętowego” popularnego w modernizmie lat 30. Prostopadła bryła ujęta jest w narożnikach od strony ulicy Turystycznej dwoma mocno wysuniętymi, zaokrąglonymi klatkami schodowymi. Elewacja frontowa pomiędzy nimi ma wyraźny horyzontalny podział liniami przeszklonych balkonów i pasów międzyokiennych ze szklawionej

a)

b)

Rys. 4. Lublin, pozostałości zabudowy Rzeźni z 1937 r.: a) hale, b) budynek mieszkalny pracowników, fot. autor, 2009

ceramiki. Materiał ten kontrastuje z resztą elewacji wykonanej z jasnej cegły silikatowej [4, 9].

5. Przemysłowe założenia urbanistyczne, zabudowa kolonii pracowniczych

W 1922 roku powstało w Warszawie Biuro Projektów Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych, gdzie między innymi opracowywano dokumentację projektową trzech dużych nowoczesnych fabryk amunicji w oparciu o nowoczesne technologie i zrealizowanych dzięki zaciągnięciu pożyczki finansowej od rządu francuskiego. Były to: Fabryka Amunicji w Skarżysku, Fabryka Prochu w Pionkach i fabryki broni w Radomiu. W następnych latach główną rolę w tworzeniu fabryk zbrojeniowych miał Centralny Zarząd Wytwórni Wojskowych w Warszawie (CZWW).

Lokalizację fabryki amunicji w Skarżysku ustalono na długo przed powstaniem COP. Wynikała ona z analiz skutków użycia samolotów wojskowych w I wojnie światowej. Stąd też na lokalizację fabryk wybierano miejsca ukryte w lasach, ale blisko linii kolejowych. Jednocześnie były to obiekty znakomicie maskowane przed nalotami, przez specyficzne rozplanowanie budynków fabrycznych w formie podobnej do układów urbanistycznych osiedli mieszkaniowych, z układem ulic z nasadzeniami drzewostanu, oraz z dachami maskowanymi roślinnością. Jednocześnie z zabudową zakładów przemysłowych wznoszono budynki mieszkalne i użyteczności publicznej dla przyszłych pracowników. Najczęściej były to sprzężone z zakładami przemysłowymi kolonie mieszkalne o różnej formie architektonicznej, standardzie wykończenia, przeznaczone dla robotników, kadry technicznej i urzędniczej. Budowa kolonii często wyprzedzała budowę zakładu. Tak działo się w miejscach, gdzie trzeba było przyciągnąć pracowników z innych części Polski.

W Skarżysku-Kamiennej w 1923 roku rozpoczęto budowę domów mieszkalnych dla dyrekcji w Kolonii Górnej, a w odległości około kilometra od owego zakładu wybudowano osiedla mieszkaniowe – Kolonię Urzędniczą i Kolonię Robotniczą. Większość budynków została zrealizowana jako obiekty murowane z cegły piaskowej z zastosowaniem okładzin z miejscowego kamienia (piaskowca) do wykończenia elewacji. Interesującą formą zabudowy prezentuje kompleks Kolonii Rejów o zabudowie barakowej położonej na zboczu wzgórza zrealizowanej w konstrukcji drewnianej [2].

Budynki przybierały nowe formy charakterystyczne dla nurtu „funkcjonalizmu ekspresyjnego”. Główną ich ozdobą stały się wyprawy tynkowe o dużych walorach estetycznych, często o eleganckiej fakturze nawiązującej do wypraw kamiennych, które także pojawiają się w architekturze modernizmu, głównie dużych miast i ważnych gmachów publicznych. Równoległe ze wznoszeniem fabryk i budynków mieszkalnych powstawały budynki szkół, przedszkoli, ośrodki zdrowia, domy ludowe,

kina i ośrodki sportowe oraz kościoły rzymsko-katolickie. Zabudowę mieszkaniową towarzyszącą zakładom przemysłowym tworzyły w większości kolonie o różnych formach zabudowy. Architektura kolonii domów bliźniaczych oraz wolno stojących pod względem stylowym reprezentuje formy uproszczonego, kubicznego funkcjonalizmu występującego w architekturze polskiej w latach 1925–1934. W Ostrowcu Świętokrzyskim, Skarżysku-Kamiennej, Chełmie do roku 1935 powstawały parterowe domy jednorodzinne z poddaszem użytkowym, dwurodzinne nawiązujące formą do dworów polskich, poprzez dwukondygnacyjne domy wielorodzinne, aż do 3-kondygnacyjnych bloków mieszkalnych w zabudowie ulicowej. Budynki mieszkalne z tego okresu najczęściej miały wysokie, łamane dachy kryte dachówką ceramiczną o różnych rozwiązaniach frontonów. W różnych miastach różniły się formami architektonicznymi, detalem, a przede wszystkim wystrojem zewnętrznym i zastosowanymi materiałami elewacyjnymi.

Przedstawione realizacje budownictwa mieszkaniowego, przemysłowego i publicznego cechowało dobre jakościowo wykonanie, wykończenie i funkcjonalność. Budownictwo zakładów przemysłowych cechuje stosowanie nowoczesnych rozwiązań technicznych przy dbałości o wyraz architektoniczny obiektów. Zabudowa Państwowej Fabryki Amunicji (1923) w Skarżysku Kamiennej nawiązywała stylem do początków modernizmu z użyciem miejscowych materiałów budowlanych. Podstawowym materiałem konstrukcyjnym była cegła wapienna, zaś do wykończenia płaszczyzn elewacyjnych używano miejscowego, łamanego piaskowca. Formy budynków mieszkalnych kolonii robotniczych wznoszono z takich samych materiałów, zaś dachy kryto głównie dachówką ceramiczną.

Wyróżniającą się stylistycznie zabudowę spotykamy w Stalowej Woli, gdzie w 1937 r. zrealizowano zespół osiedli o cechach stylistycznych modernizmu funkcjonalnego.

Przeważająca część zabudowy powstała pod koniec lat trzydziestych, a więc w okresie drugiej fazy rozwoju funkcjonalizmu w Polsce, która przypada na lata 1935–1939.

Dominują tu obiekty o wyraźnych cechach nowoczesnej architektury. Elewacje cechują linearne poziome i pionowe podziały. Często występującym detalem architektonicznym były gęste żłobkowania wyrobione w tynku, różne faktury i ceramiczne okładziny elewacyjne. Po 1934 roku zaczęły pojawiać się budynki o większych walorach plastycznych, wzbogacone elementami detalu architektonicznego. Występowały nowe ukształtowania bryły, płynne załamania, falujące uskoki, wyokrąglenia naroży, pokazały się wyraźne faktury tynków i okładzin. Teren Zakładów Południowych o powierzchni ok 90 ha stanowiło 18 budynków, w tym: hala stalowni, kuźni, walcowni, warsztaty mechaniczne, odlewnia, hartownia, śrutownia, narzędziownia, odbiornia oraz budynki dyrekcji Huty i Zakładu Badawczo-

a)

b)

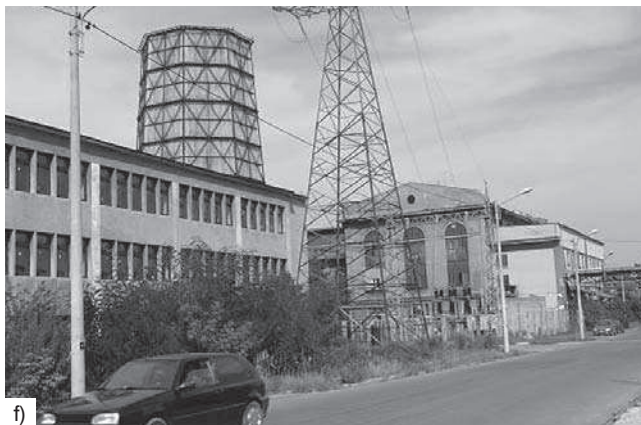
c)

d)

e)

f)

g)

h)

Rys. 5. Ostrowiec Świętokrzyski: a) zabudowa kolonii domów wolnostojących, b) hala fabryczna Skarżysko-Kamienna, c) budynek szkoły, d-f) fabryka amunicji w Pionkach, pozostałości zabudowy hal, g, h) zabudowa mieszkaniowa, fot. autor, 2009

–Doświadczalnego, dyrekcji Zakładu Doświadczalnego i budynek Dyrekcji Naczelnej.

Hale fabryczne usytuowano na planie ortogonalnym, ukryte w lesie sosnowym, podobnie jak w przypadku Skarżyska-Kamiennej, zachowując przepisy ochrony przeciwlotniczej. Łączna powierzchnia wszystkich obiektów przemysłowych wynosiła ok. 90 tys. m².

Budynki fabryczne zaczęto wznosić w 1937 r. w konstrukcji stalowej. Budynki hal fabrycznych stanowiła nowoczesna konstrukcja stalowych słupów i dźwigarów, co umożliwiło szybką realizację inwestycji zakładów zbrojeniowych. Wysokość hal wynosiła od 5–24 m (stalownia), zaś rozpiętość przęseł wahała się od 7–27 m. Pierwsze stalowe konstrukcje hal montowano w 1938 roku na żelbetowych fundamentach palowych.

Reprezentacyjny w założeniu budynek Dyrekcji Naczelnej jest przykładem architektury modernistycznej z elementami „Art déco” zastosowanymi we wnętrzach i rozwiązaniach detalu elewacji.

Równoległe z budową Zakładów Południowych powstało założenie urbanistyczne miasta Stalowa Wola w oparciu o modne wówczas idee Ebeneзера Howarda „miasta ogrodu”.

W 1937 roku wybudowano dla pracowników 6 pierwszych drewnianych baraków mieszkalnych (już nieistniejących), zaś w czerwcu tegoż roku rozpoczęto wznoszenie pierwszych bloków mieszkalnych według zatwierdzonego wcześniej planu urbanistycznego opracowanego przez arch. B. Rudzińskiego. Osiedle miało liczyć początkowo 20 tys. mieszkańców, a docelowo

a)

b)

c)

d)

e)

f)

Rys. 6. Stalowa Wola – Zakłady Południowe (1937, zbiory archiwum zakładowego HSW.S.A, a-e) hala narzędziowni, hartownia, warsztaty, d) budynek Dyrekcji Naczelnej (stan obecny)

a)

b)

c)

d)

e)

Rys. 7. Stalowa Wola: a) zabudowa mieszkaniowa kolonii majsterskiej, b) dawny hotel, c) willa dyrektorska, d) zabudowa centrum miasta, e, f) zabudowa kolonii robotniczej przed i po termomodernizacji, fot. autor, 2010, 2014

50 tys. W ciągu trzech lat, do wybuchu wojny oddano do użytku 970 mieszkań. Z biegiem czasu wykształciły się kolonie: Robotnicza, Majsterska, Urzędnicza i Dyrektorska.

W 1938 roku wzniesiono jeszcze dwa hotele liczące w sumie 90 pokoi. Założenia urbanistyczne uzupełniano o projektowaną zielen, tereny rekreacyjne oraz podstawowe usługi i budownictwo użyteczności publicznej. Osiedla pracownicze Stalowej Woli reprezentowały cechy stylistyczne funkcjonalizmu. Budynki wznoszono o konstrukcji murowanej, głównie z cegły ceramicznej o elewacjach tynkowanych tynkami mineralnymi. Powszechnie stosowano brązowe okładziny klinkierowe w częściach przyziemia i parterów. Te same materiały były stosowane do podkreślenia form elewacyjnych budynków Dyrekcji Naczelnej i innych znaczniejszych

budynków publicznych, takich jak szkoły, szpitale, hotele i inne. Całość dopełniała stolarka okienna, powszechnie stosowane lastryko i płytki ceramiczne. Te właśnie elementy wykończenia budynków stanowiły o ich wysokim standardzie. Tworzyły obraz architektury Polski międzywojennej. Z jednej strony o cechach nowoczesności, z drugiej tożsamej przez stosowanie miejscowych materiałów [7, 10].

6. Stan obecny zachowania obiektów architektury przemysłowej COP w Polsce, perspektywy ochrony

Zakończenie działań wojennych w 1918 roku i odrodzenie państwa polskiego zainicjowało rozwój gospodarki kraju. Przełożyło się to na silny ruch inwestycyjny i budowlany, co z kolei wpłynęło na rozwój przestrzenny miast.

Pochodzące z tego okresu inwestycje przemysłowe i komunalne w większości przypadków przez długie lata pełniły swoją funkcję. Obiekty zlokalizowane na obrzeżach miasta w latach 20. są dzisiaj stopniowo wchłaniane w strefę śródmiejską. Do tego typu obiektów można

zaliczyć powstające w okresie międzywojennym budynki administracji państwowej, poczty, starostwa, szkoły i wiele innych. Cechuje je duża wartość architektoniczna, dbałość o szczegóły wykończenia elewacji i wnętrz, najczęściej reprezentacyjnych. Obiekty te nadal najczęściej pełnią swoją pierwotną funkcję i są właściwie konserwowane.

W przypadku obiektów przemysłowych uwarunkowania gospodarcze, polityczne i prawne wymuszają często konieczność zmiany funkcji, a w przypadku braku zainteresowania inwestycyjnego obiektem, prowadzą do jego opuszczenia i w konsekwencji śmierci technicznej.

Ostatnie dziesięć lat przyniosło wiele zmian w wyglądzie architektury modernistycznej. Architektura przemysłowa w przyspieszonym tempie niszczy i jest wyburzana. Tak dzieje się w Skarżysku-Kamiennej, Ostrowcu Świętokrzyskim, Lublinie. Zabudowa zmienia właścicieli, ulega transformacji.

Huta Stalowa Wola, jeszcze zachowana w układzie urbanistycznym, funkcjonuje na zasadzie dzierżawy fragmentów poszczególnych hal przemysłowych, szukając inwestorów. Zabudowa mieszkalna, dawniej pracownicza ulega procesom prywatyzacji, a co za tym idzie niekontrolowanym procesom unowocześniania z docieplaniem i wymianą stolarki okiennej i drzwiowej. Wymiana stolarki zagubiła istotę cech modernistycznych architektury. W Skarżysku wymiany dachów ceramicznych (już od lat 70) dopełnia zmiany wyrazu architektury, dawniej o cechach narodowych. Brak uwrażliwienia społeczeństwa na formę detali architektonicznych, jakość wypraw elewacyjnych, tynków, lastryka, czy oryginalność poręczy, balustrad, klamek itp. powoduje często nieodwracalne zmiany wyrazu tej architektury.

7. Podsumowanie

Zabudowa poprzemysłowa systematycznie ulega degradacji. W niektórych ośrodkach (Skarżysko-Kamienna, Ostrowiec Świętokrzyski, Lubin) po tzw. prywatyzacjach nowi właściciele doprowadzają do wyburzeń wielu obiektów, bowiem zespoły pofabryczne dziś stanowią duży potencjał terenów inwestycyjnych w miastach. Niektóre zakłady funkcjonują do dziś w okrojonej formie. Reszta zabudowy jest wynajmowana i wyprzedawana na różnych zasadach. To zjawisko jest powszechne i prowadzi do zniszczenia historycznych już dziś układów przestrzennych (Skarżysko-Kamienna, Stalowa Wola, Mielec, Lublin).

Na przytoczonych przykładach budownictwa mieszkalnego pracowniczego można stwierdzić, iż zatracono wiele elementów charakterystycznych dla architektury modernistycznej. Brak wyczulenia na szczegóły historycznych detali architektonicznych powoduje wprowadzanie współczesnej stolarki różniącej się znacznie o oryginalnej. Brak materiałów, którymi można by było uzupełnić zniszczenia, powoduje stosowanie zamienników o dużo niższej jakości. Dotyczy to głównie okładzin

klinkierowych, których obecnie się nie produkuje. Orynowania, niegdyś projektowane dla danego typu budynku, np. o przekroju kwadratowym zastępują rury o kształtach typowych.

Powszechna obecnie kolorystyka stosowana przy ociepleniach budynków jest powielana także w przypadku architektury modernistycznej.

Wydaje się, iż aby zapobiec niekontrolowanym działaniom inwestorów należy podjąć pilne działania:

- w zakresie uświadomienia wartości tej architektury dla przyszłych pokoleń, zwłaszcza jej jakości urbanistycznej oraz konstrukcyjno-materiałowej;
- służb ochrony konserwatorskiej w podjęciu działań zmierzających do objęcia skuteczną ochroną dziedzictwa poprzemysłowego okresu międzywojennego jako dziedzictwa architektonicznego kraju;
- prowadzenia i upowszechnienia badań nad możliwością zachowania historycznych materiałów budowlanych, elementów wykończeniowych, tradycyjnych tynków, lastryka, płytek ceramicznych barwionych w masie oraz produkcji drobnych elementów wyposażenia wnętrz podkreślających walory architektury okresu międzywojennego;
- w zakresie organizowania warsztatów projektowych z udziałem społeczności lokalnej mających na celu przybliżenie mieszkańcom i władzy lokalnej różnych metody poprawy jakości wizualnej i użytkowej zarówno zespołów poprzemysłowych, jak też sprzężonych z nimi osiedli mieszkaniowych.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Dziennik Nr 21 Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 5 czerwca 1923 roku
- [2] Juchniewicz B., Szkice o państwowej Fabryce Amunicji w Skarżysku Kamiennej w latach 1922–1939, maszynopis
- [3] Kierek A., Rozwój gospodarczy Lublina w latach 1918–1939, [w:] Dzieje Lublina, t. II (pod red. S. Krzykały), Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1975
- [4] Kotarba Z.P., 1924–2004 Monografia zakładów Metalowych MESKO SA, Skarżysko-Kamienna, wrzesień 2004
- [5] Kunczewicz A., Paprocki A., 1926, Opis techniczny do szkicu rozbudowy miasta Chełma
- [6] Przesmycka E., „Polska myśl urbanistyczna okresu międzywojennego – zarys problem” w „Architektura modernizmu: Kraków, Lublin, Otwock”, Wyd. Lublin; L.T.N., 2008, s. 20
- [7] Przesmycka E., „Początki tworzenia nowoczesnego miasta przemysłowego”, w „Stalowa Wola Europejskie miasto modernistyczne. A Modernist European Town, Stalowa Wola”. Muzeum Regionalne, 2014, s. 42–58
- [8] Przesmycka E., Pytlarz E., Chełm – „Nowe miasto”, modernistyczne założenie urbanistyczne, TeKa Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, PAN/O Lublin, tom IVA, Lublin 2008, s. 244–260
- [9] Radzik T., W latach dwudziestolecia międzywojennego, [w:] Lublin dzieje miasta t. II. XIX i XX wiek, Lublin 2000
- [10] Stańkowski M., Myśliwiec M., Stalowa Wola, Architektura sztaandrowej Inwestycji COP-u, Libra 2008, s.28